

University of Groningen

Eenheid in verscheidenheid

Versantvoort, Maroesjka; Beugelsdijk, Sjoerd; Muns, Sander; de Wit, Juliette

Published in:
Denkend aan Nederland

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2019

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Versantvoort, M., Beugelsdijk, S., Muns, S., & de Wit, J. (2019). Eenheid in verscheidenheid. In S. Beugelsdijk, J. de Hart, P. van Houwelingen, & M. Versantvoort (editors), *Denkend aan Nederland* Sociaal en Cultureel Planbureau. <https://www.scp.nl/publicaties/monitors/2019/06/26/denkend-aan-nederland>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Hoofdstuk 7 van het *Sociaal en Cultureel Rapport 2019 – Denkend aan Nederland*

Eenheid in verscheidenheid

Analyse

Maroesjka Versantvoort, Sjoerd Beugelsdijk (RUG),
Sander Muns en Juliette de Wit (RUG)

Over Denkend aan Nederland

Een groot deel van de Nederlanders geeft aan dat er zoiets als een Nederlandse identiteit bestaat. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft Nederlanders zélf gevraagd wat zij hieronder verstaan. Hierbij zijn vooral de Nederlandse taal, symbolen en tradities belangrijk. Er komen opvallend weinig verschillen tussen Nederlanders naar geslacht, leeftijd, opleiding en afkomst naar voren. We zijn het behoorlijk met elkaar eens over wat Nederland tot Nederland maakt; verschillen bestaan echter wel degelijk. Vrijheid geldt als grote gemene deler voor veel Nederlanders, maar de invulling van dat begrip verschilt in soms tegengestelde richtingen. Onder maatschappelijke druk worden mensen gedwongen een positie in te nemen. Zo kunnen er spanningen ontstaan tussen mensen die zich verbonden voelen met Nederland op basis van symbolen en tradities, en mensen die juist binding met Nederland ervaren op basis van burgerlijke vrijheden. Deze groepen kunnen botsen als er verschillend gedacht wordt over de invulling van de Nederlandse identiteit. Versterkt door (sociale) media geeft dit – ondanks de grote mate van overeenstemming – een beeld van een gepolariseerd land. Deze editie van het *Sociaal en Cultureel Rapport* analyseert en beschrijft datgene wat wij zien als een Nederlandse identiteit en wat ons als Nederlanders bindt en scheidt.

Denkend aan Nederland bestaat uit achttien hoofdstukken. Deze vormen samen verschillende bouwstenen om het burgerperspectief op Nederlandse identiteit gestalte te geven. Er is evenwel voor gezorgd dat elk hoofdstuk apart gelezen kan worden. Alle analyses, thematische verkenningen en essays zijn te vinden op www.scp.nl/SCR2019.

Colofon

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2019

scp-publicatie 2019-10

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkappele

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

isbn 978 90 377 0916 2

7 Eenheid in verscheidenheid

Maroesjka Versantvoort, Sjoerd Beugelsdijk, Sander Muns en Juliette de Wit

Samenvatting

In dit hoofdstuk analyseerden we of bepaalde groepen in de samenleving verschillen in hun opvattingen over wat typerend is voor Nederland, en wat belangrijk is voor hun gevoel van verbondenheid met ons land. Groepen worden gedefinieerd op basis van klassieke sociaal-demografische kenmerken: leeftijd, geslacht, inkomen, opleidingsniveau, stemgedrag, werkenden en niet-werkenden, migrant of niet, en woonplaats (mate van stedelijkheid). We reduceerden de complexiteit van de analyse door de 185 items waar we in de SCP-enquête Denkend aan Nederland (DAN) naar gevraagd hebben terug te brengen tot veertien dimensies. De scores op deze dimensies geven aan in welke mate dit specifieke aspect *typerend* wordt geacht voor Nederland, dan wel in welke mate dit aspect belangrijk wordt gevonden voor de *verbondenheid* met Nederland. Alle analyses suggereren dat de relatieve rangschikking van wat men typerend vindt, dan wel wat een bron van verbondenheid is met Nederland, niet radicaal verschilt tussen groepen. Symbolen en tradities, alsmede democratie, rechtsstaat en vrijheden scoren hoog in alle groepen. Ook constateerden we dat de spreiding in de scores op wat mensen verbindt met Nederland groter is dan wat men wel of niet typerend vindt voor Nederland. Gecombineerd impliceerden de analyses in dit hoofdstuk dat klassieke sociaal-demografische kenmerken maar in beperkte mate van invloed zijn op de vraag wat mensen bindt aan Nederland en wat men typerend vindt voor Nederland. Met andere woorden, de analyses in dit hoofdstuk bieden geen ondersteuning voor de stelling dat bepaalde groepen (bv. rijk-arm, jong-oud) tegenover elkaar staan in de wijze waarop zij zich identificeren met Nederland.

7.1 Inleiding

‘Er is meer wat ons verbindt dan we op het eerste gezicht zien.’ Met deze zin begon Eva Jinek haar column over gevoelens van verbondenheid in een tijd waarin de nadruk steeds meer gelegd lijkt te worden op verschillen en onderscheid (Jinek 2017). Ze verwijst daarin naar een Deense tv-reclame waarin mensen in een categorie, in een hokje, geplaatst worden:

Je hebt ‘de mensen van het platteland’ en ‘de mensen die nog nooit een koe gezien hebben’, ‘de nieuwkomers’ en ‘degenen die hier al hun hele leven wonen’. Al snel zie je in de tv-studio iets gebeuren wat zich ook in onze samenleving voltrekt: het is ‘wij’ tegenover ‘zij’. Daar staan ze dan, allemaal in hun eigen hokje, turend naar ‘de ander’. Maar zodra de moderator vragen begint te stellen, blijkt dat alle mensen in de zaal toch meer met elkaar gemeen hebben dan gedacht. Want wie de vraag met ‘ik’ kan beantwoorden, moet naar de andere kant van de zaal lopen. Een aantal voorbeelden van vragen zijn: Wie was de grappenmaker van

de klas?, Wie zijn stiefouders?, Wie houden er van dansen? Plotseling ontstaat er een 'wij'. Een 'wij' die bestaat uit zowel 'de nieuwkomers' als 'degenen van het platteland', als personen uit de andere hokjes. Wij die verliefd zijn, wij die zich eenzaam voelen, wij die een gebroken hart hebben.

Dit hoofdstuk baseert zich op eenzelfde gedachte als het hiervoor weergegeven experiment. We gaan na in hoeverre verschillende sociaal-demografische groepen in de Nederlandse samenleving elkaar (wel of niet) vinden als het gaat om beelden bij Nederland en gevoelens van verbondenheid. In het verlengde van hoofdstuk 5 en 6 stellen we de vraag of er 'iets' is wat mensen in Nederland verbindt, ondanks verschillen op tal van terreinen en kenmerken. Bijvoorbeeld: in welke mate delen jonge hoogopgeleide mannen uit de stad beelden van en gevoelens bij Nederland met oudere vrouwen uit een dorp? In welke mate bestaan er sociale scheidslijnen (misschien zelfs wel breuklijnen) tussen jong en oud, rijk en arm, stad en platteland, en migrant of geboren en getogen in Nederland? Als we verschillen zien: waar zit het hem dan in? En ook als we overeenkomsten zien: waar zien we die dan?

Terwijl hoofdstuk 5 en 6 de antwoorden op de 'typerend'- en 'verbondenheid'-vragen hebben besproken aan de hand van de individuele items uit de DAN-vragenlijst, werken we in dit hoofdstuk (en in hoofdstuk 8) niet met individuele items, maar met dimensies. Deze veertien dimensies vatten de belangrijkste items samen. Als we verschillen tussen sociaal-demografische groepen op de 185 losse items willen analyseren, wordt dat een onoverzichtelijk geheel. Om die reden werken we met een beperkt aantal dimensies. Elke dimensie bestaat uit een aantal items. Gebruikmakend van factoranalytische technieken vinden we veertien dimensies die de samenhang tussen de antwoorden op de 185 items samenvatten. Met behulp van deze veertien dimensies analyseren we in welke mate de antwoorden op de 'typerend'- en 'verbondenheid'-vragen zoals gebruikt in hoofdstuk 5 samenhangen met leeftijd, inkomen, enzovoort.

De veertien dimensies vatten het antwoordpatroon op de 185 items samen. In voorgaande hoofdstukken (vooral in hoofdstuk 1, 2 en 5) hebben we op wetenschappelijk-theoretische gronden meerdere dimensies onderscheiden. Dé Nederlandse identiteit bestaat niet, zoals al vele malen benadrukt; ze is multidimensionaal. In onze conceptualisering van nationale identiteit (zie hoofdstuk 5) maken we een onderscheid tussen dimensies als *vrijheden, democratie en rechtstaat* en *verzorgingsstaat* (aangeduid als *civic*), en de dimensies zoals *symbolen, en tradities en gewoonten* (aangeduid als *ethnic*).

In het eerste deel van dit hoofdstuk beantwoorden we de vraag of en in welke mate de items die centraal stonden in hoofdstuk 5 (als 'al dan niet typerend voor Nederland', of 'al dan niet een bron van verbondenheid met Nederland') zich laten vatten in een beperkter aantal latente dimensies. De dimensies die we vinden, komen sterk overeen met de aspecten van nationale identiteit zoals die in de literatuur worden benadrukt. De veertien dimensies die we op basis van statistische beslisregels ontwikkelen, gebruiken we in het tweede deel van dit hoofdstuk om te analyseren of de scores op de dimensies samenhangen met genoemde sociaal-demografische kenmerken.

Het verschil met hoofdstuk 5 en 6 is dat dit hoofdstuk zich baseert op dimensies van typerend en verbondenheid. Bovendien rapporteren we in hoofdstuk 5 en 6 gemiddelde scores voor heel Nederland. In dit hoofdstuk gebruiken we de dimensies om groepen binnen Nederland te analyseren. In hoofdstuk 8 gaan we van groepsniveau naar individueel niveau en brengen we de veertien dimensies terug tot drie individuele profielen. Op deze wijze hangen de analyses uit hoofdstuk 5, 6, 7 en 8 logischerwijs samen en werken we toe naar een totaalbeeld over nationale identiteit en identificatie met Nederland in het bijzonder. Ten behoeve van de leesbaarheid zijn de technische details van de analyses te vinden in een apart hoofdstuk als technische verantwoording van dit hoofdstuk (als internetbijlage te vinden op www.scp.nl).

Dit hoofdstuk is op de volgende wijze gestructureerd. We beginnen met het uiteenzetten van de methode: hoe we tot de dimensies komen en op wat voor manier we de verschillen tussen groepen zullen onderzoeken. Vervolgens introduceren we de verschillende dimensies van dat wat als typerend voor Nederland beschouwd wordt. Na de presentatie van de dimensies vergelijken we hoe sociaal-demografische groepen zich verhouden tot de relatieve scores op de veertien dimensies van typerend. We volgen dezelfde route voor de analyse van de relatie tussen sociaal-demografische groepen en het relatieve belang dat zij hechten aan de veertien dimensies van verbondenheid. Dus eerst presenteren we de veertien dimensies van verbondenheid, en daarna bespreken we of en hoe groepen van elkaar verschillen.

7.2 Van 185 vragen naar veertien dimensies van identiteit

Op basis van de 185 concrete onderwerpen zoals genoemd in hoofdstuk 5 ontwikkelen we dimensies van aspecten die mensen al dan niet typerend voor Nederland vinden, en aspecten die voor mensen een bron van verbinding met Nederland zijn. Zoals al eerder betoogd in hoofdstuk 5, gaat de ‘typerend’-vraag over de cognitieve kant van identiteit, en de ‘verbondenheid’-vraag over de affectieve kant van identiteit. De letterlijke formulering van deze vragen in de DAN-enquête is als volgt:

- a *Vindt u dit (aspect) typerend voor Nederland? Daarmee bedoelen we: als u denkt aan Nederland, is dit volgens u een belangrijk kenmerk van Nederland? Het hoeft dus niet uniek te zijn voor Nederland. U kunt deze vraag beantwoorden op een schaal van 1 tot en met 5, waarbij 1 staat voor ‘helemaal niet typerend’ en 5 voor ‘heel erg typerend’. Als u het onderwerp niet kent, kunt u dat invullen. Dan hoeft u vraag b niet te beantwoorden. [1 = helemaal niet typerend, 2 = niet typerend, 3 = neutraal, 4 = typerend, 5 = heel erg typerend, 6 = ik weet het niet, 7 = dit ken ik niet!]*
- b *Draagt dit bij aan uw gevoel van verbondenheid met Nederland? Daarmee bedoelen we: is dit aspect belangrijk voor uw band met Nederland? Deze vraag kunt u beantwoorden op een schaal van 1 tot en met 5, waarbij 1 staat voor ‘draagt helemaal niet bij aan mijn gevoel van verbondenheid met Nederland’ en 5 voor ‘draagt heel erg bij aan mijn gevoel van verbondenheid met Nederland’. [1 = draagt helemaal niet bij, 2 = draagt niet bij, 3 = draagt enigszins bij, 4 = draagt bij, 5 = draagt heel erg bij, 6 = ik weet het niet?]*

De 185 items zijn door respondenten beantwoord op een vijfpuntsschaal. Respondenten konden ook kiezen voor de optie 'dit weet ik niet' en 'dit ken ik niet'. Zoals al genoemd in hoofdstuk 5, zijn deze antwoordcategorieën relatief veel gekozen voor 21 items (zie hoofdstuk 18 voor details). We kiezen er daarom voor deze items niet mee te nemen in onze analyses, waardoor er 164 items overblijven.¹

Allereerst analyseren we of de manier waarop de respondenten de 164 items beantwoord hebben, samenhangt met sociaal-demografische karakteristieken zoals leeftijd, opleidingsniveau en migratieachtergrond. Hiervoor creëren we een nieuwe variabele die gelijk is aan 0 als de respondent alle 164 vragen op de vijfpuntsschaal beantwoord heeft, gelijk is aan 1 als een van de vragen met 'ik weet het niet' of 'dit ken ik niet' beantwoord is, en die verder oploopt naar 164 als alle items met 'ik weet het niet' of 'dit ken ik niet' beantwoord zijn. We doen dit voor de 'typerend'- en de 'verbondenheid'-items. De resultaten (niet in tabel) laten zien dat er een aantal karakteristieken is dat in beperkte mate bijdraagt aan de manier van antwoorden. Deze zijn gelijk voor beide type vragen. Voor de 'verbondenheid'-items die mensen met 'ik weet het niet' beantwoorden, zien we bijvoorbeeld dat vrouwen gemiddeld genomen vijf vragen meer dan mannen met 'ik weet het niet' beantwoorden. Hetzelfde geldt voor Nederlanders met een migratieachtergrond, een lage opleiding en jongeren. De mate van stedelijkheid, evenals de provincie waar men woont en het werk dat men beoefent, hebben geen significant effect. Omdat de effecten klein zijn (vijf vragen meer of minder – gemiddeld genomen – voor genoemde groepen op een totaal van 164 vragen), vinden we onze keuze om in de hiernavolgende analyses alleen de vragen te gebruiken die met opties 1 tot en met 5 zijn beantwoord verantwoord.

We gebruiken 164 items en reduceren deze tot een beperkt aantal dimensies door middel van factoranalyse. De uitkomst van een factoranalyse geeft weer of er dimensies te onderscheiden zijn in het antwoordpatroon op de verschillende items, en zo ja, uit welke items elke dimensie bestaat. Zo'n factoranalyse hebben we meerdere keren op verschillende manieren uitgevoerd op beide typen vragen (zie kader 7.1). Dit hebben we zo gedaan om de robuustheid van de gevonden dimensies vast te stellen. We volgen hetzelfde stappenplan voor beide type vragen. Eerst exploratief om te verkennen of er in de reeks van 164 kenmerken een of meerdere dimensies waren te onderscheiden. Daarvoor hebben we een willekeurige selectie van de helft van ons databestand gebruikt dat uitgezet is via het LISS-panel. Deze analyse leverde ons twee modellen op met veertien dimensies die onderliggend zijn aan wat mensen beschouwen als al dan niet kenmerkend (typerend), en aan wat mensen beschouwen als al dan niet bijdragend aan gevoelens van verbondenheid met Nederland (verbindend).⁴

Daarna hebben we gekeken of de veertien dimensies die we op de ene helft van het databestand hebben gevonden ook goed pasten op de andere helft van het databestand (een zogenoemde confirmatieve analyse). Op basis van verschillende selectiecriteria bleek dit het geval te zijn. Voor beide type vragen (typerend en verbondenheid) bevestigden we het model met veertien dimensies. Dit betekent dat de modellen die we in dit hoofdstuk presenteren en gebruiken om te achterhalen wat mensen in Nederland typerend vinden voor Nederland, dan wel wat bijdraagt aan hun gevoelens van verbondenheid met Nederland,

stabiel zijn. Kader 7.1 legt in niet-technische bewoordingen uit wat de essentie van factoranalyse is.

Kader 7.1 Factoranalyse

Factoranalyse is een techniek die wordt gebruikt om de onderliggende structuur van een dataset te onderzoeken. Soms zijn er redenen om te vermoeden dat een bepaalde groep variabelen behoort tot een zogenoemde *latente variabele*. Een voorbeeld is intelligentie: we kunnen iemands intelligentie immers niet zomaar observeren en hebben dus een meetinstrument nodig. Vaak wordt een vragenreeks gebruikt om vast te stellen hoe intelligent iemand is. Geen van de vragen alleen meet precies hoe intelligent iemand is. Ze meten een deelaspect en daarom wordt aangenomen dat alle vragen *samen* gebruikt kunnen worden om vast te stellen hoe intelligent iemand is. Bovendien zijn er verschillende aspecten van intelligentie, bijvoorbeeld ruimtelijk inzicht, verbale intelligentie, rekenvaardigheid, enzovoort. Factoranalyse stelt vast of er inderdaad een onderliggende variabele zoals intelligentie gemeten wordt en of er meerdere dimensies te onderscheiden zijn.

In dit Sociaal Cultureel Rapport gebruiken we zowel exploratieve (EFA) als confirmatieve (CFA) factoranalyse (Wansbeek en Meijer 2000). We gebruiken de opinies van 4885 respondenten aangaande 164 kenmerken (items) van Nederland (typerend (a) en verbondenheid (b)). We onderzoeken de latente structuur van deze items. De mate waarin een bepaald item tot een latente factor (hier dimensie genoemd) behoort, meten we met een factorlading. De factorlading meet de correlatie van het item met de gevonden latente factor.

Exploratieve factoranalyse legt van tevoren geen restricties op op de hoeveelheid factoren of op de relaties tussen factoren en items. De covariantiematrix vormt de basis voor de analyse. Aangenomen wordt dat de covariantie die de items gemeenschappelijk hebben, veroorzaakt wordt door latente variabelen. We gebruiken verschillende selectiecriteria om het aantal factoren vast te stellen: Cattell's scree-test, Kaiser-criterium, RMSEA, CFI, TLI en SRMSE. De schattingen worden uitgevoerd in Mplus, gebruikmakend van Maximum Likelihood en een geomin-rotatie. We voeren de analyse uit op 50% van het LISS-panel en selecteren deze respondenten door middel van een random gegenereerde getallenreeks.

We schatten een *confirmatief factormodel* op de overgebleven helft van het LISS-panel, om de uitkomsten van het exploratieve factormodel te valideren. Validatie is belangrijk omdat het de geldigheid van onze resultaten staft. We nemen de relaties tussen indicatoren en latente variabelen die het exploratieve model vindt als uitgangspunt voor onze analyses. Andere relaties zijn niet mogelijk en zijn dus beperkt. Het model wordt wederom in Mplus geschat (Maximum Likelihood). De geldigheid van het model wordt vastgesteld op basis van verschillende criteria, zoals RMSEA, CFI, TLI en SRMSE. Deze criteria onderschrijven de geldigheid van het model met veertien factoren dat beschreven staat in tabel 7.1 (en in tabel 7.5).

7.3 Het relatieve belang van aspecten die men typerend vindt voor Nederland

We vinden veertien dimensies als het gaat om wat mensen typerend vinden voor Nederland. Tabel 7.1 geeft een overzicht van deze veertien dimensies en verbindt elk van de items aan een specifieke dimensie. De namen van de dimensies zijn een reflectie van de onderliggende items. De namen zijn dus gebaseerd op de belangrijkste items die in elke dimensie zitten (waarbij de mate van belang wordt gemeten op basis van de lading die elk item heeft in de dimensie). De veertien dimensies dienen als volgt geïnterpreteerd te worden: voor de dimensie symbolen bijvoorbeeld geldt dat respondenten die aangeven molens en de Nederlandse vlag typerend te vinden voor Nederland, ook vaak een hoge score (van 1 tot 5, met 5 als hoog) op de items Nederlandse taal en het Koninklijk Huis geven. Deze items hangen samen omdat respondenten bij de beantwoording de neiging vertonen hetzelfde antwoord te geven bij deze items. Ofwel een respondent scoort op al deze items relatief laag, ofwel relatief hoog. De andere dertien dimensies hangen op eenzelfde manier samen. Bovendien hangen de antwoorden die respondenten geven op de items behorend tot een bepaalde dimensie beperkt samen met het antwoordpatroon op de items die tot een andere dimensie behoren. Op basis van het antwoordpatroon van de respondenten groeperen de items in dimensies.

De items waarvoor geen helder antwoordpatroon te vinden is, keren niet terug in de hierna weergegeven set van veertien dimensies. Dat impliceert dat zo'n item niet goed in te delen is, bijvoorbeeld omdat het niet uniek onder één van de dimensies valt. Belangrijk om te weten is dat de items die bij de dimensies passen *niet* tot stand zijn gekomen door respondenten te vragen naar wat zij denken dat zou passen bij een bepaalde dimensie (bv. door te vragen naar waar men aan denkt bij symbolen of tradities), maar dat de dimensies een groepering zijn van antwoorden op items die samenhangen wat betreft antwoordpatroon. In die zin komen de dimensies dus voort uit de data, zonder dat wij daarin gestuurd hebben (zie ook hoofdstuk 18). De namen van de dimensies zijn geïntroduceerd nadat de resultaten van de factoranalyse bekend waren.

De juiste vraag bij de analyses van de dimensies is niet of er nog meer items zijn die bij een bepaalde dimensie zouden kunnen passen; die zijn er vast wel. We moeten ons ook niet de vraag stellen of bijvoorbeeld Epke Zonderland, Johan Cruijff of Ahmed Aboutaleb beroemdheden zijn. We gebruiken deze items (aangedragen door de respondenten in de pre-test fase; zie hoofdstuk 18) hier om te bekijken in hoeverre *personen* die bekend mogen worden geacht voor de respondent belangrijk worden gevonden bij de vraag wat men typerend voor Nederland vindt. Het gaat dus om de vraag in hoeverre *personen* een rol spelen bij dit aspect van de 'typerend'-vraag. Deze vraag en het idee dat personen zoals beroemdheden van belang zijn voor nationale identiteit komen vaak naar voren in de wetenschappelijke literatuur (zie hoofdstuk 1 en 2). Gebaseerd op dat gegeven is een selectie van bekende eigentijdse en historische personen opgenomen in de DAN-enquête, bijvoorbeeld Epke Zonderland. Dit geldt ook voor de resterende dertien dimensies. De juiste vraag is daarom of we met de veertien dimensies de belangrijkste dimensies 'vangen' die latent aanwezig zijn bij de vraag wat voor soort aspecten er bestaan als respondenten in

brede zin nadenken over wat zij wel of niet typerend voor Nederland vinden. De (robustheid van de) analyses geven ons reden om te denken dat we de belangrijkste dimensies hebben gevonden (zie ook hoofdstuk 18 en de online bijlagen).

Tabel 7.1

Overzicht van de veertien dimensies die ‘typerend’ zijn voor Nederland^{a, b}

	naam van de dimensie	items uit de enquête in deze dimensie
dimensie 1	symbolen	molens, de Nederlandse vlag, tulpen, kaas, de kleur oranje, het Nederlandse volkslied (het Wilhelmus), de Nederlandse taal, het Koninklijk Huis, klompen
dimensie 2	tradities en gewoonten	beschuit met muisjes bij geboorte, oliebolletjes en appelflappen tijdens oud en nieuw, pakjesavond en Sinterklaas, Koningsdag, boekentas uit het raam na diploma middelbare school, Dodenherdenking (4 mei), stampot, Bevrijdingsdag (5 mei), schaatsen en ijspret, Elfstedentocht, Prinsjesdag, haring happen, fietsen, bij elkaar op de koffie gaan (met een koekje)
dimensie 3	waterbeheer	inpoldering Noordoostpolder en Flevoland, deltawerken, Nederlandse baggeraars
dimensie 4	kunst	Jip en Janneke van Annie M.G. Schmidt, de Nachtwacht van Rembrandt, Nijntje van Dick Bruna, het Rijksmuseum, de Zonnebloemen van Vincent van Gogh, het dagboek van Anne Frank, de Efteling, Max Havelaar van Multatuli, boeken van Mulisch, Soldaat van Oranje (theatershow)
dimensie 5	vrijheden, democratie en rechtsstaat	vrijheid van pers en van meningsuiting, algemeen kiesrecht, democratie, gelijkheid van man en vrouw (voor de wet), vrijheid van geloof, vrijheid van demonstratie, vrijheid van onderwijs, de Grondwet, gelijkheid van homo en hetero (voor de wet), scheiding van kerk en staat, abortuswetgeving
dimensie 6	verzorgingsstaat	gezondheidszorg, onderwijsstelsel, pensioenstelsel, verzorgingsstaat, woningcorporaties
dimensie 7	landschap	weilanden, duinen strand en zee, heide, rivieren, wolkenluchten, Waddeneilanden en Waddenzee, polder, de vier seizoenen en het weer, de Veluwe, dijken, regen, dichtbevolkt
dimensie 8	sportprestaties	EK voetbal 1988, WK voetbal 1974, olympische medailles Ireen Wüst, prestaties Nederlandse sporters, Giro-winst Tom Dumoulin, olympische medailles Fanny Blankers-Koen, winst Grand Prix Spanje Max Verstappen, oranjegevoel, oranjegekte
dimensie 9	beroemdheden	Epke Zonderland, Anky van Grunsven, Armin van Buuren, André Kuipers, Doutzen Kroes, Johan Crujff, Mies Bouwman, André Hazes, Pim Fortuyn, Nederlandse dj's
dimensie 10	geschiedenis	watersnoodramp van 1953, 80-jarige oorlog, Tweede Wereldoorlog, Gouden Eeuw, de VOC, Nederlands slavernijverleden, NSB, moord op Pim Fortuyn, Koude Oorlog
dimensie 11	ondeugden	betweterig zijn, botheid, klagen

Tabel 7.1
(Vervolg)

	naam van de dimensie	items uit de enquête in deze dimensie
dimensie 12	deugden	zorgzaamheid, vreedzaamheid, gezelligheid, gastvrijheid, zelfbeheersing, netheid, ruimdenkendheid, tolerantie, nuchtere en praktische houding, bescheidenheid, 'gewoon' doen, elegantie
dimensie 13	joods-christelijke traditie	rooms-katholicisme, protestantisme, kerken, jodendom
dimensie 14	islamitische traditie	ramadan, suikerfeest, islam, hoofddoek

- a De items zijn weergegeven in de volgorde waarin ze passen bij de respectievelijke dimensie (op basis van de factorlading). Details zijn te vinden in de internetbijlage bij dit hoofdstuk. Humanisme scoort met een factorlading van 0,4 op de dertiende dimensie.
- b Alle dimensies hebben een hoge mate van interne consistentie, zoals de Cronbach's alpha's weergegeven. Met de uitzondering van de dimensie ondeugden, die een waarde van 0,64 heeft, zijn de alpha's van de andere dimensies nabij of hoger dan de ijkwaarde van 0,8.

Bron: SCP, DAN'18

We gaan nu nader in op deze veertien dimensies. We beginnen met de eerste dimensie: *symbolen*. Het belang van *symbolen* werd al eerder benadrukt in verschillende hoofdstukken. Het kwam bijvoorbeeld terug in de definitie van nationale identiteit die Smith (1991) heeft ontwikkeld (zie hoofdstuk 1). Maar ook in de definitie van Hobsbawm (Hobsbawm en Ranger, 1983), die verwijst naar het belang van symbolen en rituelen in verband met tradities. *Ethnic nationalism* wordt dat ook wel genoemd. Zoals eerder benadrukt is aan het begin van dit rapport (zie hoofdstuk 5) hangt de *ethnic* dimensie van nationale identiteit samen met andere *ethnic* categorieën, zoals onder meer tradities en gewoonten, kunst en geschiedenis. De *ethnic* dimensie richt zich ten opzichte van de *civic* dimensie meer op de gedeelde culturele erfenis en mentaliteit. De *civic* dimensie verwijst naar het burgerschap in een democratische rechtsstaat en stelt politieke instituties en de rechten die daaraan verbonden worden centraal. Deze theoretische categorieën keren terug in de dimensies zoals we ze in tabel 7.1 hebben samengevat. Bovendien is er een grote mate van samenhang tussen deze dimensies van *ethnic* aard (een bevinding die we ook in hoofdstuk 8 doen). De dimensies *symbolen*, *tradities en gewoonten*, *kunst en geschiedenis* correleren hoog met elkaar. Deze samenhang zien we niet met de dimensies die niet tot het *ethnic* domein behoren. Bijvoorbeeld: *symbolen* hangen slechts beperkt samen met sport. Tabel 7.2 laat de correlaties tussen de veertien dimensies zien. Een correlatiecoëfficiënt groter dan 0,5 beschouwen we als hoog.

Tabel 7.2

Correlaties tussen de verschillende dimensies voor wat mensen in Nederland typerend vinden voor Nederland (gewogen data)

	sym- bolen	tradi- ties en ge- woon- ten	eco- no- mie	kunst	vrij- heden, demo- cratie en recht- staat	ver- zor- gings- staat	land- schap	sport- pres- taties	be- roemd- heden	ge- schie- denis	on- deug- den	deug- den	joods- chris- telijke tra- ditie	isla- mi- tische tra- ditie
symbolen	1													
tradities en gewoonten	0,61	1												
waterbeheer	0,45	0,42	1											
kunst	0,60	0,53	0,46	1										
vrijheden, democratie en rechtstaat	0,38	0,48	0,32	0,34	1									
verzorgingsstaat	0,34	0,44	0,30	0,31	0,50	1								
landschap	0,53	0,46	0,47	0,53	0,39	0,32	1							
sportprestaties	0,41	0,49	0,26	0,42	0,33	0,31	0,34	1						
beroemdheden	0,50	0,40	0,36	0,61	0,27	0,25	0,48	0,44	1					
geschiedenis	0,40	0,34	0,35	0,51	0,29	0,28	0,45	0,31	0,51	1				
ondeugden	0,13	0,25	0,19	0,21	0,25	0,22	0,22	0,17	0,15	0,20	1			
deugden	0,37	0,44	0,26	0,33	0,47	0,44	0,38	0,38	0,32	0,26	0,13	1		
joods-christelijke traditie	0,26	0,29	0,23	0,27	0,33	0,32	0,31	0,22	0,22	0,27	0,23	0,30	1	
islamitische traditie	-0,07	-0,06	-0,06	0,05	0,04	0,03	0,05	0,03	0,09	0,12	0,14	0,03	0,23	1

Bron: SCP, DAN'18

Ook *tradities* komen in tabel 7.1 naar voren als breed gedragen dimensie, die bestaat uit verschillende nationale feest- en gedenkdagen. Naast deze ‘geïstitutionaliseerde’ tradities blijken ook een keur aan gewoonten en gebruiken tot deze dimensie te behoren. Zo zien we dat fietsen en schaatsen, maar ook verschillende Hollandse eetgewoonten (zoals haring happen en oliebollen eten) onder deze dimensie geschaard kunnen worden. Van tradities schuiven we op naar de kunst en literatuur. *Kunst, beroemdheden* en *geschiedenis* komen als drie aparte dimensies naar voren. Wederom hangen ze in grote mate samen; zo zien we dat *kunst* en *beroemdheden* een correlatiecoëfficiënt van 0,6 hebben. Dit betekent dat ze, hoewel ze aparte dimensies zijn, toch sterk met elkaar samenhangen. Hetzelfde geldt voor *symbolen* en *kunst*. *Kunst* wordt ingevuld door verschillende bekende Nederlandse werken, zoals de Nachtwacht van Rembrandt en de Zonnebloemen van Vincent van Gogh. Naast schilderkunst zien we verschillende literaire werken terugkomen, die variëren van Harry Mulisch tot Annie M.G. Schmidt en Dick Bruna. Ook theater ontbreekt niet, in de vorm van de theatershow ‘Soldaat van Oranje’.

Terwijl in de kunsten vele werken over de Nederlandse (zee)helden bestaan, zoals Michiel de Ruyter en Piet Hein, zien we hen niet terugkomen in de dimensie *beroemdheden*. Deze wordt vooral door eigentijdse personen ingevuld, zoals Ahmed Aboutaleb en Armin van Buuren. De dimensie *beroemdheden* correleert echter sterk met de dimensie van *geschiedenis*, die bestaat uit verschillende vensters van de canon van de vaderlandse geschiedenis.

Momenten die nog niet zo lang in ons collectieve geheugen gegrift staan, zoals de moord op Pim Fortuyn, worden aangevuld met momenten uit de (vroeg) moderne tijd.

Twee dimensies die misschien niet op het eerste gezicht verband houden met de *ethnic* dimensie van nationale identiteit zijn die van *landschap* en *waterbeheer*. Beide worden toch vaak onder deze noemer geschaard. De correlaties tussen de dimensies suggereren dat dat ook hier het geval is. Zo zien we dat *landschap* en *waterbeheer* niet alleen hoog correleren met elkaar, maar ook met *symbolen* en *kunsten*. Gezien de bepalende invloed van veel van deze kenmerken op het Nederlandse landschap is het niet verrassend dat deze dimensies sterk met elkaar samenhangen.

Naast de *ethnic* dimensie van nationale identiteit wordt zoals uitgebreid besproken in hoofdstuk 1 vaak de *civic* dimensie geplaatst. De *civic* dimensie heeft betrekking op kenmerken die te maken hebben met vrijheden, de rechtsstaat, democratie en de verzorgingsstaat. Twee hoog correlerende dimensies omvatten deze aspecten, namelijk de dimensies van *vrijheden* en *verzorgingsstaat*. De eerste dimensie omvat vrijheden, zoals vrijheid van meningsuiting, van geloof, demonstratie, pers en onderwijs. Wettelijke bepalingen zoals de Grondwet, maar ook de gelijkheid van man en vrouw, homo en hetero worden gezien als deel van deze dimensie. Onder de dimensie *verzorgingsstaat* valt niet alleen de verzorgingsstaat in algemene zin, maar ook het pensioenstelsel, de gezondheidszorg, het onderwijsstelsel en de woningcorporaties.

De factor *deugden* is moeilijker te plaatsen gezien de matig tot hoge correlatie met *vrijheden* én met *tradities*. Dit kan mogelijk verklaard worden door de inhoud van deze dimensie, die enerzijds bestaat uit waarden en normen die relateren aan tolerantie, vreedzaamheid en ruimdenkendheid, en anderzijds uit waarden en normen die relateren aan gezelligheid,

‘gewoon doen’ en bescheidenheid die vaak als Nederlandse mentaliteit bestempeld worden.

Nu resten er nog vier dimensies die matig tot laag correleren met de tien zojuist besproken dimensies. Gezien deze lage correlaties kunnen we ze als onafhankelijk beschouwen, wat betekent dat we ze als op zichzelf staande dimensies moeten beschouwen. We bespreken ze kort. Eerst de ‘tegenhanger’ van de dimensie *deugden*, hier benoemd als *ondeugden*. Dit zijn vaak negatief getinte aspecten zoals geklaag, botheid en betweterigheid. Ook individualisme behoort tot deze dimensie. Van *ondeugden* gaan we naar *sport*. De dimensie *sportprestaties* wordt gedragen door bepalende momenten van de Nederlandse sportgeschiedenis. De winst van het EK voetbal in 1988, maar ook het verlies in de finale van het WK voetbal in 1974 van West-Duitsland blijken nog altijd vers in het geheugen te staan. Toch worden hier ook nieuwe prestaties aan toegevoegd, zoals de olympische medailles van Ireen Wüst en de winst van Max Verstappen in de Grand Prix van Spanje. Zoals in hoofdstuk 5 besproken, vormen zulke hoogtepunten in de sport vaak momenten van verbinding.

De laatste twee dimensies zijn gerelateerd aan religie. We onderscheiden een dimensie die geïnterpreteerd kan worden als *joods-christelijke traditie*. Deze wordt gedragen door items die hieraan relateren: rooms-katholicisme, protestantisme, jodendom en kerken. Daarnaast komt een dimensie naar voren die gerelateerd is aan de *islamitische traditie* met de feesten en gebruiken die daaraan verbonden zijn.

Tabel 7.3 geeft de gemiddelde scores per dimensie voor heel Nederland. Deze scores moeten geïnterpreteerd worden op de schaal waarop de kenmerken gemeten zijn: een vijf-puntsschaal waarbij 1 ‘helemaal niet typerend’ reflecteert en 5 ‘heel erg typerend’. Een hogere score geeft dus aan dat een dimensie als (heel) typerend wordt beschouwd, terwijl een lagere score geïnterpreteerd moet worden als (helemaal) niet typerend.

Een rangschikking van het relatieve belang van deze veertien dimensies bevestigt het beeld zoals dat in hoofdstuk 5 voor de individuele items werd beschreven. Dat zal niet verbazen, want de belangrijkste items keren terug in de veertien dimensies. Koningsdag, pakjesavond en Sinterklaas zijn bijvoorbeeld onderdeel van de dimensie *tradities en gewoonten*, die gemiddeld een 4,3 scoort. In lijn met de gerapporteerde bevindingen in hoofdstuk 6 scoren *symbolen en tradities* het hoogst, en scoort *religie*, zowel *joods-christelijk* als *islam*, het laagst. Naast de gemiddelde score per dimensie is ook de mediaan interessant. De mediaan geeft aan wat het antwoord is waarbij de ene helft van de respondenten hoger scoort en de andere helft van de respondenten lager scoort; het is dus het antwoord dat precies in het midden ligt. Uit de tabel blijkt dat het gemiddelde en de mediaan dicht bij elkaar liggen. Dat betekent dat ‘de gemiddelde’ Nederlander ook min of meer in het midden ligt van het totaal aan opvattingen over wat typerend wordt gevonden voor Nederland. Verderop in dit hoofdstuk (§7.6) gebruiken we de mediaan om voor de veertien dimensies integraal te analyseren in hoeverre sociaal-demografische kenmerken een verklaring bieden bij de vraag in welke mate respondenten afwijken van de doorsnee antwoorden die gegeven worden. Kader 7.2 beschrijft hoe de verschillende centrummaten zoals gemiddelde en mediaan moeten worden geïnterpreteerd.

Tabel 7.3

Gemiddelde en mediaan voor elk van de ‘typerend’-dimensies (Nederland als geheel) op een vijfpuntsschaal (1 = niet typerend, 5 = heel typerend) (gewogen data)

	gemiddelde	mediaan
symbolen	4,3	4,3
tradities en gewoonten	4,3	4,3
waterbeheer	4,1	4,0
kunst	3,9	4,0
vrijheden, democratie en rechtstaat	3,9	3,9
verzorgingsstaat	3,8	3,8
landschap	3,7	3,8
sportprestaties	3,8	3,9
beroemdheden	3,6	3,6
geschiedenis	3,5	3,6
ondeugden	3,4	3,5
deugden	3,4	3,4
joods-christelijke traditie	3,1	3,2
islamitische traditie	2,1	2,0

Bron: SCP, DAN'18

Kader 7.2 Centrummaten

Een steekproef kan op verschillende manieren beschreven worden. Centrummaten geven een beschrijving van het midden van een verdeling en kunnen zodoende een snelle impressie geven van een getallenreeks of steekproef.

Het *gemiddelde* geeft de waarde aan van de som van alle getallen, gedeeld door het aantal getallen. Dit getal vertelt ons iets over de verdeling van de getallenreeks (steekproef); als we een aselechte waarde trekken uit de reeks, dan kunnen we verwachten dat deze gelijk is aan het gemiddelde. Hoe dicht de andere getallen rondom het gemiddelde liggen, wordt aangeduid door middel van de *standaarddeviatie*. Hoe hoger de deviatie, hoe groter de spreiding ten opzichte van het gemiddelde.

Naast het gemiddelde kunnen we ook de *mediaan* van een reeks beschouwen. Als we de getallen ordenen van laag naar hoog, dan is het middelste getal van deze geordende reeks getallen de mediaan. Soms zijn de mediaan en het gemiddelde gelijk aan elkaar, bijvoorbeeld wanneer een steekproef normaal verdeeld is.

Naast de mediaan kunnen we weergeven wat het grootste getal is van de eerste 25% getallen, het zogenoemde *eerste kwartiel*. Ook kan het kleinste getal van de bovenste 25% aangeduid worden; dit is het *derde kwartiel*. In een zogenoemde boxplot zoals figuur 7.1 vormen het eerste kwartiel, de mediaan en het derde kwartiel samen de gekleurde rechthoek. De middelste horizontale streep duidt de mediaan aan. Binnen de rechthoek valt dus 50% van de respondenten. De verticale lijnen geven de totale spreiding in de scores weer.

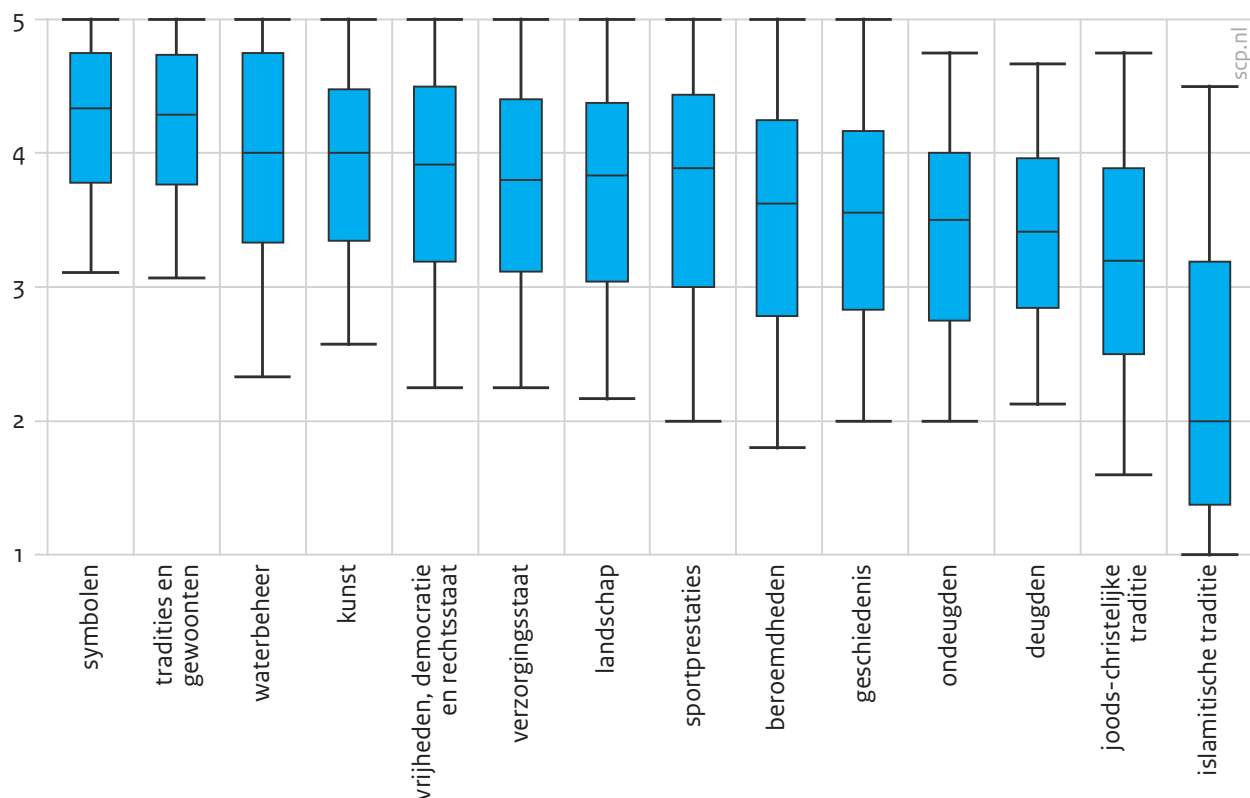
Figuur 7.1 beeldt de relatieve scores op de dimensies op een andere manier uit. Voor elke dimensie toont de figuur een aantal basiskenmerken over hoe de score op de dimensie

verdeeld is. De horizontale lijn in de rechthoek geeft de mediaan weer. De figuur is zo geconstrueerd dat de helft van de respondenten in de rechthoek valt. Een kwart van de respondenten valt onder de rechthoek (de onderste 25%), een kwart van de respondenten daarboven (de bovenste 25%). Een grote rechthoek geeft dus aan dat er veel spreiding is, een kleine betekent weinig spreiding. Bijvoorbeeld voor de dimensie *symbolen* is de mediaan 4,3, en 50% van de respondenten scoort tussen 4,0 en 4,7. Anders gezegd: 75% van de respondenten scoort hoger dan 4,0 op hoeveel waarde zij hechten aan de dimensie *symbolen*. Terwijl de mediaan het antwoord weergeeft van de modale Nederlander, geeft de spreiding aan of veel of weinig respondenten dicht bij dit middelpunt liggen of er juist veel van afwijken.

Figuur 7.1 vertelt ons dat de spreiding in de antwoorden op de vraag of men bepaalde symbolen en tradities typerend vindt voor Nederland klein is. Bij een aantal andere dimensies (zoals *beroemdheden*) is de spreiding veel groter; de antwoorden variëren meer. Dat betekent dat respondenten het hier veel minder eens zijn over de vraag of beroemdheden (zoals hiervoor in tabel 7.1 geoperationaliseerd) typerend zijn voor Nederland. Let wel: het gaat dus niet om de vraag of men specifiek *déze* beroemdheden al dan niet typerend vindt, maar beroemdheden in het algemeen. Religie (zowel *joods-christelijk* als *islam*) scoort gemiddeld laag, maar de spreiding in de antwoorden is groot.

Figuur 7.1

Verdeling van de antwoorden op de 'typerend'-dimensies (Nederland als geheel, gewogen data)

Bron: SCP, DAN'18

7.4 Verschillen sociaal-demografische groepen in wat ze typerend vinden?

Nu we de verschillende dimensies hebben onderscheiden, zoomen we in op groepen in de Nederlandse samenleving en hun denkbeelden over Nederland. In deze paragraaf staat de vraag centraal of sociaal-demografische groepen verschillen in hun opvattingen over en beelden van Nederland. Onze analyses zijn beschrijvend en niet toetsend. Dat betekent dat we geen hypothesen hebben over de relatie tussen bijvoorbeeld oud of jong en hun score op een dimensie. Wat we wel doen is onderzoeken of er tussen de meest gebruikte sociaal-demografische groepen verschillen bestaan in de scores op de dimensies. We doen dat tegen de achtergrond van een discussie (en zorgen) over het bestaan van scheidslijnen en tegenstellingen in Nederland (Bovens et al. 2014).⁵

We onderscheiden groepen op basis van de volgende klassieke sociaal-demografische kenmerken: geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, inkomen, werksituatie, mate van stedelijkheid, stemgedrag en migratieachtergrond. Een aantal van deze kenmerken (opleiding, geslacht, mate van stedelijkheid, migratieachtergrond en leeftijd) lagen ook ten grondslag aan de scheidslijnen tussen sociale groepen zoals uiteengezet in eerder scp-onderzoek naar verschillen in Nederland (Vrooman et al. 2014). Voor leeftijd onderscheiden we vier groepen: 15-29 jaar, 30-44 jaar, 45-64 jaar en 65 jaar en ouder. Voor opleidingsniveau onderscheiden we drie groepen: laagopgeleid (hoogst behaalde diploma basisonderwijs of vmbo), middelbaar opgeleid (mbo, havo of vwo) en hoogopgeleid (hbo of wo). We onderscheiden drie netto-inkomensgroepen (maandelijks inkomen voor individuen, niet voor huishoudens), oplopend van de eerste groep die een inkomen rapporteert lager dan 1000 euro per maand naar de derde groep die het hoogste netto-inkomen rapporteert (meer dan 2000 euro per maand). We maken bovendien onderscheid tussen drie groepen op basis van stedelijkheid (zeer stedelijk naar weinig tot niet stedelijk). Voor werksituatie onderscheiden we vijf verschillende hoofdactiviteiten: betaald werk, vrijwilligerswerk, niet-werkend met pensioen en/of uitkering, huisman of -vrouw en student. Voor stemgedrag onderscheiden we de grootste politieke partijen die meededen aan de Tweede Kamerverkiezingen van 2017. De ChristenUnie en de SGP zijn omwille van de kleine aantallen samengenomen. Hetzelfde geldt voor de PVV en Forum voor Democratie. DENK is toegevoegd aan de categorie 'overige partijen'. Voor wat betreft migratieachtergrond maken we onderscheid tussen mensen met en zonder migratieachtergrond.

Uitkomsten

Om de verschillen tussen groepen te duiden, voeren we een regressieanalyse uit waarin alle hiervoor genoemde kenmerken zijn meegenomen als regressor (plus nog drie extra kenmerken: gezinssituatie, provincie en koophuis/huurhuis). Op deze manier controleren we voor verschillen in achtergrondkenmerken tussen groepen en kunnen we de effecten per groep geïsoleerd bekijken. De verschillende regressoren verklaren de gemiddelde individuele scores op de dimensies. Voor de variabelen geslacht, leeftijd, opleiding, stedelijkheid en migratieachtergrond nemen we ook enkele interactie-effecten mee (geslacht en opleiding, geslacht en leeftijd, opleiding en leeftijd, leeftijd en migratiestatus, en opleiding

en stedelijkheid). Dit doen we om ook rekening te kunnen houden met de mogelijkheid dat bijvoorbeeld verschillen tussen leeftijdsgroepen afhankelijk kunnen zijn van opleidingsverschillen, of dat verschillen tussen migranten en niet-migranten afhankelijk kunnen zijn van leeftijdsverschillen.

Het kan zijn dat sommige kenmerken met elkaar samenhangen, waardoor resultaten mogelijk niet betrouwbaar zijn. Om deze multicollineariteit te voorkomen, en om ook tot een passende selectie van variabelen te komen, voeren we de regressies uit aan de hand van een *lasso* (*least absolute shrinkage and selection operator*)-regressie. In de technische verantwoording (te vinden op www.scp.nl) geven we een nadere uitleg van deze *lasso*-procedure.⁶ Tabel 7.4 vat de resultaten van deze analyse samen. De uitkomsten van een *lasso*-regressie bevatten alleen de regressoren die significante effecten laten zien ten opzichte van de referentiegroep die aangegeven staat in de tabel. Niet-significante effecten zijn niet in de tabel opgenomen. Elke coëfficiënt kan geïnterpreteerd worden als een effect op een vijfpuntsschaal. Een coëfficiënt van 0,5 betekent dus dat die groep gemiddeld genomen een halve punt hoger scoort dan de controlegroep.

De regressieresultaten laten zien dat er geen grote verschillen bestaan in gemiddelden tussen sociaal-demografische groepen op de dimensies. Dat zien we terug in de verklaarde variantie (R-kwadraat), die klein is, hetgeen impliceert dat de onderscheiden groepen weinig van de variantie in de scores op de dimensies verklaren. Bovendien is de omvang van de geschatte coëfficiënten gering. De coëfficiënten in tabel 7.4 variëren tussen ongeveer plus of min 0,3. Dit is een belangrijke observatie, want het impliceert dat daar waar verschillen bestaan tussen groepen in het belang dat men hecht aan wat men typerend voor Nederland vindt, deze verschillen klein van omvang zijn.

Tabel 7.4

Verschillen tussen sociaal-demografische groepen. Resultaten van lasso-regressie op 'typerend'-dimensies (gewogen data)

	sym- bolen	tradi- ties en ge- woon- ten	wa- ter- be- heer	kunst	vrij- heden, demo- cratie en recht- staat	ver- zor- gings- staat	land- schap	sport- pres- taties	be- roemd- heden	ge- schie- denis	on- deug- den	deug- den	joods- chris- telijke tra- ditie	isla- mi- tische tra- ditie
hoofdeffecten														
vrouw ^{a, 1}	0,08	0,08	0,32	0,11			0,10		0,06					-0,16
≥ 65 jaar ²			0,26		0,17	0,13	0,10							-0,17
Nederlandse achtergrond ³														
migratieachter- grond ⁴											0,12			
laagopgeleid ⁵														
hoogopgeleid ⁶														
(zeer) sterk stedelijk ⁷								-0,09			0,10	-0,05		
CDA ⁸													0,03	0,21
GroenLinks														
PvdA														
ChristenUnie/sgp							0,04							
interactie-effecten							0,06							0,16
vrouw ×	-0,01								0,03					
hoogopgeleid														
Nederlandse achtergrond × ≥ 65 jaar			-0,07											-0,08

Tabel 7.4
(Vervolg)

	sym- bolen	tradi- ties en ge- woon- ten	wa- ter- be- heer	kunst	vrij- heden, demo- cratie en recht- staat	ver- zor- gings- staat	land- schap	sport- pres- taties	be- roemd- heden	ge- schie- denis	on- deug- den	deug- den	joods- chris- telijke tra- ditie	isla- mi- tische tra- ditie
vrouw x								0,08						
laagopgeleid														
≥ 65 jaar x														-0,05
laagopgeleid														
constante	4,27	4,24	3,91	3,90	3,79	3,70	3,76	3,79	3,57	3,51	3,34	3,39	3,16	2,21
waarnemingen	4851	4836	4687	4815	4782	4729	3908	4625	4779	4690	4718	4796	3805	3869
R-kwadraat (R ²)	0,02	0,02	0,13	0,03	0,04	0,02	0,04	0,01	0,02	0,00	0,02	0,00	0,02	0,05

a Referentiecategorieën: 1 = mannen, 2 = mensen jonger dan 65 jaar, 3 = mensen met een migratieachtergrond, 4 = mensen met een Nederlandse achtergrond, 5 = middelbaar en hoogopgeleiden, 6 = laag- en middelbaar opgeleiden, 7 = inwoners van matig, weinig of niet stedelijk gebied, 8 = stemmers op andere partijen (dit geldt ook voor de andere politieke partijen die opgenomen zijn). Deviatiedummy's zijn gebruikt.

Bron: SCP, DAN'18

We observeren dat sommige verschillen tussen groepen significant zijn. Hier past terughoudendheid in de interpretatie. Aan de significantie van de verschillen moeten we niet te veel belang hechten, omdat de grote steekproef al gauw leidt tot significante resultaten en de analyses beschrijvend van aard zijn (en niet hypothesetoetsend). Toch vinden we dat vrouwen over het algemeen genomen hoger scoren dan mannen op de dimensies *symbolen, tradities en gewoonten, kunst, landschap* en *beroemdheden*. Ouderen scoren relatief hoog op *waterbeheer* en *landschap*. Dat is omgekeerd voor de dimensie *islamitische traditie*, waar ouderen ten opzichte van jongeren aangeven dat ze islamitische tradities minder typerend vinden voor Nederland. Laagopgeleiden blijken minder (dan hoog- en middelbaar opgeleiden) te denken aan *vrijheden* als het gaat om wat typerend is voor Nederland, hoogopgeleiden denken (ten opzichte van laag én middelbaar opgeleiden) minder vaak aan *sportprestaties* en *deugden*, en vaker aan *ondeugden*. Mensen met een Nederlandse achtergrond scoren hoger op *waterbeheer, vrijheden* en *verzorgingsstaat* dan mensen met een migratieachtergrond. Omgekeerd vinden mensen met een Nederlandse achtergrond *islamitische tradities* vaker niet of weinig typerend voor Nederland. We zien beperkte verschillen tussen mensen die in de stad en op het platteland wonen. Ook inkomen blijkt niet erg onderscheidend. Geen van de groepen blijkt significant te verschillen voor de dimensie *geschiedenis*, waarvoor we geen significante effecten vinden.

GroenLinks-stemmers zien *islamitische tradities* als meer typerend voor Nederland dan mensen die op andere partijen stemmen. Stemmers op christelijke partijen scoren hoger op de dimensie *joods-christelijke traditie*. Stemmers op D66 en PvdA scoren hoger op *vrijheden, democratie en rechtstaat* dan andere stemmers. *Sportprestaties* worden relatief als weinig typerend ervaren door stemmers op ChristenUnie en SGP. We zien qua stemgedrag drie onderscheidende dimensies: *sportprestaties, religie* (zowel joods-christelijk als islam) en *vrijheden, democratie en rechtstaat*. Als het gaat om in hoeverre men denkt aan *tradities en gewoonten, geschiedenis, beroemdheden, landschap, deugden* en *ondeugden* als typerend voor Nederland, dan zijn er niet tot nauwelijks verschillen tussen stemmers op de verschillende politieke partijen.

De bevinding dat sommige groepen significant hoger of lager scoren op dimensies, maar dat de omvang van die verschillen beperkt lijkt te zijn, onderzoeken we nader. We doen een additionele analyse waarvan we de conclusie hier bespreken, maar de resultaten hebben weergegeven in bijlage A (tabel A.1). We analyseren per dimensie de groepen met de hoogste en laagste score. Op deze manier onderzoeken we of er structureel bepaalde groepen tegenover elkaar staan. We combineren geslacht, leeftijdscategorie, opleidingsniveau, stemgedrag, mate van stedelijkheid en wel/geen migratieachtergrond om groepen te definiëren. Om heel specifieke, kleine extreme groepen te voorkomen, hebben de groepen maximaal drie verschillende kenmerken en minimaal 100 waarnemingen. Deze procedure combineert dus kenmerken van groepen (bv. vrouw, hoogopgeleid, woonachtig in een grote stad) om zo een beter begrip te krijgen van de relatie tussen sociaal-demografische kenmerken en het belang van verschillende dimensies voor wat men typerend vindt voor Nederland. Geen enkele respondent is alleen maar man of vrouw, maar men woont ook ergens en heeft een bepaald inkomen. Deze analyse neemt precies dit aspect in beschou-

wing. De analyse toont dat verschillen van 0,6 punt (op de vijfpuntsschaal) tussen gecombineerde (extreme) groepen voor dezelfde dimensie geen uitzondering zijn. Verder zien we dat de analyse geen beeld oplevert van een bepaalde groep die consequent tegenover een andere groep staat. Interessant is dat slechts één van de gecombineerde groepen bestaat uit migranten versus niet-migranten. Dat suggereert dat migrantenstatus een beperkte rol speelt bij groepskenmerken die een extreem lage of hoge score verklaren op de vraag in welke mate de verschillende dimensies typerend worden gevonden voor Nederland.

7.5 Dimensies van verbondenheid met Nederland

Tot zover hebben we de groepsverschillen geanalyseerd voor de verschillende dimensies van wat mensen typerend vinden voor Nederland. De rangschikking van de ‘typerend’-dimensies verschilt weinig tussen sociaal-demografische groepen. We observeren weinig verschillen tussen groepen, en de verschillen die er zijn, zijn klein. Vanuit dit beeld schakelen we over naar de affectieve, emotionele kant van het denken over Nederland. Hoofdstuk 6 liet zien dat een meerderheid van de mensen in Nederland zich verbonden voelt met Nederland en zich er thuis voelt. In deze paragraaf staat de volgende vraag centraal: bestaan er verschillen tussen sociaal-demografische groepen ten aanzien van de aard van hun verbondenheid met Nederland?

In paragraaf 7.2 hebben we de centrale vraag beschreven die verbondenheid meet. De 185 items zijn in de DAN-enquête voorgelegd met de vraag:

Draagt dit [item] bij aan uw gevoel van verbondenheid met Nederland? Daarmee bedoelen we: is dit aspect belangrijk voor uw band met Nederland? Deze vraag kunt u beantwoorden op een schaal van 1 tot en met 5, waarbij 1 staat voor ‘draagt helemaal niet bij aan mijn gevoel van verbondenheid met Nederland’ en 5 voor ‘draagt heel erg bij aan mijn gevoel van verbondenheid met Nederland’. [1 = draagt helemaal niet bij, 2 = draagt niet bij, 3 = draagt enigszins bij, 4 = draagt bij, 5 = draagt heel erg bij, 6 = ik weet het niet]

Net als bij de vragen in welke mate men bepaalde aspecten typerend vindt voor Nederland, vinden we hier veertien dimensies. Tabel 7.5 geeft een overzicht van de veertien dimensies en de items die tot elke dimensie gerekend worden. Om tot de dimensies te komen, hebben we dezelfde procedure gevolgd als bij de ‘typerend’-vragen (zie § 7.2). Alle dimensies zijn betrouwbaar om te kunnen worden gebruikt in de verdere analyses. We wijden hier verder niet uit over de interpretatie van de items en de dimensies. Dat is reeds besproken in paragraaf 7.3. We benadrukken wederom dat de items niet als uitputtend moeten worden gezien bij de invulling van de dimensies.

Tabel 7.5

Overzicht van de veertien dimensies van verbondenheid^{a, b}

	naam van de dimensie	items uit de enquête in deze dimensie
dimensie 1	symbolen	tulpen, molens, de Nederlandse vlag, klompen, het Nederlandse volkslied (het Wilhelmus), kaas, de kleur oranje, het Koninklijk Huis, de Nederlandse taal
dimensie 2	tradities en gewoonten	beschuit met muisjes bij geboorte, boekentas uit het raam na diploma middelbare school, oliebollen en appelflappen tijdens oud en nieuw, schaatsen en ijspret, pakjesavond en Sinterklaas, Koningsdag, Prinsjesdag, Elfstedentocht, haring happen, Bevrijdingsdag, stampot, bij elkaar op de koffie gaan, Dodenherdenking, Kerstmis, fietsen, 1 aprilgrap, eten prakken
dimensie 3	economie	haven van Rotterdam, de Deltawerken, inpoldering Noordoostpolder en Flevoland, Nederlandse land- en tuinbouw, Nederlandse baggeraars, Keukenhof, grote Nederlandse internationale bedrijven
dimensie 4	kunst	de Nachtwacht van Rembrandt, het Rijksmuseum, de Zonnebloemen van Vincent van Gogh, het dagboek van Anne Frank, Jip en Janneke van Annie M.G. Schmidt, Nijntje van Dick Bruna, Max Havelaar van Multatuli, Boeken van Mulisch, de Efteling
dimensie 5	vrijheden, democratie en rechtsstaat	algemeen kiesrecht, de democratie, vrijheid van pers en meningsuiting, gelijkheid van man en vrouw (voor de wet), de Grondwet, vrijheid van demonstratie en onderwijs, gelijkheid van homo en hetero (voor de wet), vrijheid van geloof, scheiding van kerk en staat, abortuswetgeving, euthanasiewetgeving
dimensie 6	verzorgingsstaat	gezondheidszorg, verzorgingsstaat, pensioenstelsel, onderwijsstelsel
dimensie 7	landschap	weilanden, polder, duinen, strand en zee, Waddeneilanden en Waddenzee, dijken, rivieren, heide, de Veluwe, bollenvelden, wolkenluchten, de vier seizoenen en het weer, regen
dimensie 8	sportprestaties	olympische medailles Ireen Wüst, prestaties Nederlandse sporters, EK voetbal 1988, WK voetbal 1974, oranjegevoel, Giro-winst Tom Dumoulin, Oranjegekte, winst Grand Prix Spanje Max Verstappen, olympische medailles Fanny Blankers-Koen
dimensie 9	beroemdheden	Epke Zonderland, Armin van Buuren, Anky van Grunsven, André Kuipers, Johan Crujff, Mies Bouwman, Doutzen Kroes, André Hazes, Nederlandse dj's, Pim Fortuyn, Ahmed Aboutaleb
dimensie 10	geschiedenis	voetbal, Gouden Eeuw, watersnoodramp van 1953, 80-jarige oorlog, Tweede Wereldoorlog, moord op Pim Fortuyn, Koude Oorlog, slavernijverleden van Nederland
dimensie 11	ondeugden	betweterig zijn, botheid, klagen, achterkamertjespolitiek, individualisme, zuinigheid, bureaucratie, luiheid, corruptie, discriminatie
dimensie 12	deugden	zorgzaamheid, vreedzaamheid, zelfbeheersing, gezelligheid, gastvrijheid, netheid, ruimdenkendheid, bescheidenheid, tolerantie, een nuchtere en praktische houding, 'gewoon' doen, diversiteit, elegantie

Tabel 7.5
(Vervolg)

	naam van de dimensie	items uit de enquête in deze dimensie
dimensie 13	joods-christelijke traditie	protestantisme, rooms-katholicisme, kerken, jodendom
dimensie 14	islamitische traditie	ramadan, suikerfeest, islam, hoofddoek

- a Dimensies ontwikkeld op basis van factoranalyse. De items zijn opgesomd in de volgorde waarin ze passen bij de respectievelijke dimensie (op basis van de factorladingen). Humanisme en boeddhisme hebben een factorlading hoger dan 0,4 en laden op de dertiende dimensie.
- b Alle dimensies hebben een hoge mate van interne consistentie, zoals de Cronbach's alpha's weergeven. Alle dimensies hebben een alpha nabij of hoger dan de ijkwaarde van 0,8.

Bron: SCP, DAN'18

De samenhang tussen de antwoorden op de 'typerend'-vragen en de 'verbondenheid'-vragen komt in grote mate overeen. Dat blijkt wel uit het feit dat tabel 7.5 slechts op enkele details afwijkt van tabel 7.1. In beide gevallen vinden we veertien dimensies. Het grootste verschil betreft de dimensie *economie*. Terwijl die bij de 'typerend'-vraag wordt ingevuld door items die gerelateerd zijn aan waterbeheer, worden er bij de 'verbondenheid'-dimensie items die in meer algemene zin gerelateerd zijn aan economische bedrijvigheid aan toegevoegd. Het label is zodoende aangepast.

Tabel 7.6 geeft de correlaties tussen de verschillende dimensies van verbondenheid weer. Opnieuw zien we dat de scores op de dimensies van *civic* aard (zie hoofdstuk 1) een relatief grote samenhang laten zien. *Verzorgingsstaat* correleert voornamelijk met *vrijheden*, *democratie* en *rechtstaat*, en daarnaast ook met *deugden*. Een aantal van de dimensies van meer *ethnic* aard hangt ook samen: *symbolen*, *tradities* en *gewoonten*, *economie*, *beroemdheden*, *geschiedenis*, *kunst* en *landschap*. Opvallend is dat de beide religiedimensies en de dimensie *ondeugden* op zichzelf lijken te staan; zij correleren weinig met de andere dimensies. Dit komt overeen met het beeld dat we zagen bij de dimensies op de 'typerend'-vraag. Ook daar kwam de tegenstelling tussen de *ethnic* en *civic* dimensies terug, en bleken de dimensies *ondeugden*, *joods-christelijke traditie* en *islamitische traditie* buiten deze tegenstelling te vallen. Waar dit precies aan ligt is moeilijk te zeggen. Zo kan het bijvoorbeeld zijn dat ze een vaak negatieve connotatie hebben in de beleving van veel respondenten, waardoor ze alle drie niet als verbindend worden gezien. Ze correleren daarom in lage mate met de andere dimensies die wel als verbindend worden gezien (dit blijkt ook uit de gemiddelde scores op de dimensies). Een andere mogelijke verklaring is dat religie een aparte rol inneemt binnen ons identiteitsbesef, waardoor de correlaties met andere dimensies laag zijn.

Tabel 7.6

Correlaties tussen de verschillende dimensies voor wat mensen in Nederland een gevoel geeft van verbondenheid met ons land (gewogen data)

	sym- bolen	tradi- ties en ge- woon- ten	eco- no- mie	kunst	vrij- heden, demo- cratie en recht- staat	ver- zor- gings- staat	land- schap	sport- pres- taties	be- roemd- heden	ge- schie- denis	on- deug- den	deug- den	joods- chris- telijke tra- ditie	isla- mi- tische tra- ditie
symbolen	1													
tradities en gewoonten	0,60	1												
economie	0,62	0,48	1											
kunst	0,62	0,52	0,66	1										
vrijheden, democratie en rechtstaat	0,31	0,42	0,34	0,36	1									
verzorgingsstaat	0,31	0,39	0,34	0,31	0,52	1								
landschap	0,59	0,48	0,66	0,62	0,34	0,31	1							
sportprestaties	0,47	0,55	0,37	0,39	0,29	0,27	0,24	1						
beroemdheden	0,58	0,49	0,61	0,65	0,28	0,24	0,50	0,52	1					
geschiedenis	0,56	0,46	0,60	0,59	0,25	0,26	0,51	0,38	0,58	1				
ondeugden	0,15	0,26	0,18	0,20	0,21	0,23	0,21	0,11	0,21	0,23	1			
deugden	0,38	0,53	0,36	0,38	0,57	0,52	0,39	0,37	0,35	0,33	0,26	1		
joods-christelijke traditie	0,29	0,38	0,34	0,32	0,29	0,30	0,30	0,25	0,28	0,33	0,22	0,37	1	
islamitische traditie	0,03	0,08	0,08	0,14	0,17	0,15	0,10	0,09	0,14	0,07	0,26	0,20	0,37	1

Bron: SCP, DAN'18

Net als bij de ‘typerend’-vraag is de gemiddelde score op een dimensie vrijwel gelijk aan de mediaan (zie tabel 7.7). Dat wat voor de gemiddelde Nederlander al dan niet bijdraagt aan gevoelens van verbondenheid met Nederland, doet dat ook voor de doorsnee-Nederlander. Hoofdstuk 5 liet zien dat sommige onderwerpen sterk zorgen voor een gevoel van verbondenheid met Nederland – zoals de Nederlandse taal, vrijheid of de Dodenherdenking (4 mei) en Bevrijdingsdag (5 mei) – en sommige in veel mindere mate, zoals het boeddhisme, het slavernijverleden of de Bataafse opstand. Dit zien we terug in de ordening van de dimensies: die is algemeen genomen hetzelfde als die van de ‘typerend’-dimensies. De dimensie *symbolen* staat opnieuw bovenaan en de dimensie *islamitische traditie* staat ook hier weer onderaan. Ook *vrijheden, democratie en rechtstaat* en *verzorgingsstaat* zijn voor veel respondenten belangrijk voor hun gevoel van verbondenheid met Nederland. De relatieve positie van deze dimensies is gestegen in vergelijking met die bij de ‘typerend’-dimensies. Net als bij typerend behoort de dimensie *tradities en gewoonten* wederom tot de top van de ‘verbondenheid’-dimensies. Verder valt op dat de scores op de ‘verbondenheid’-dimensies over de gehele linie duidelijk lager zijn dan die voor de ‘typerend’-dimensies. Vergelijk bijvoorbeeld de score op *symbolen*, die gemiddeld gezien 4,3 punten bedraagt op de vraag in welke mate symbolen typerend zijn voor Nederland en ‘slechts’ 3,7 punten op de vraag hoe belangrijk symbolen zijn voor gevoel van verbondenheid. Deze constatering werd ook in hoofdstuk 5 gedaan, op het niveau van de afzonderlijke, verschillende onderwerpen.

Tabel 7.7

Gemiddelde en mediaan voor elk van de ‘verbondenheid’-dimensies (Nederland als geheel) op een vijf-puntsschaal (1 = niet verbonden, 5 = heel verbonden) (gewogen data)^a

	gemiddelde	mediaan
symbolen	3,7	3,9
tradities en gewoonten	3,5	3,5
economie	3,2	3,3
kunst	3,3	3,3
vrijheden, democratie en rechtstaat	3,5	3,6
verzorgingsstaat	3,5	3,5
landschap	3,1	3,2
sportprestaties	3,4	3,5
beroemdheden	3,0	3,0
geschiedenis	2,9	2,9
ondeugden	2,2	2,1
deugden	3,3	3,3
joods-christelijke traditie	2,5	2,5
islamitische traditie	1,8	1,8

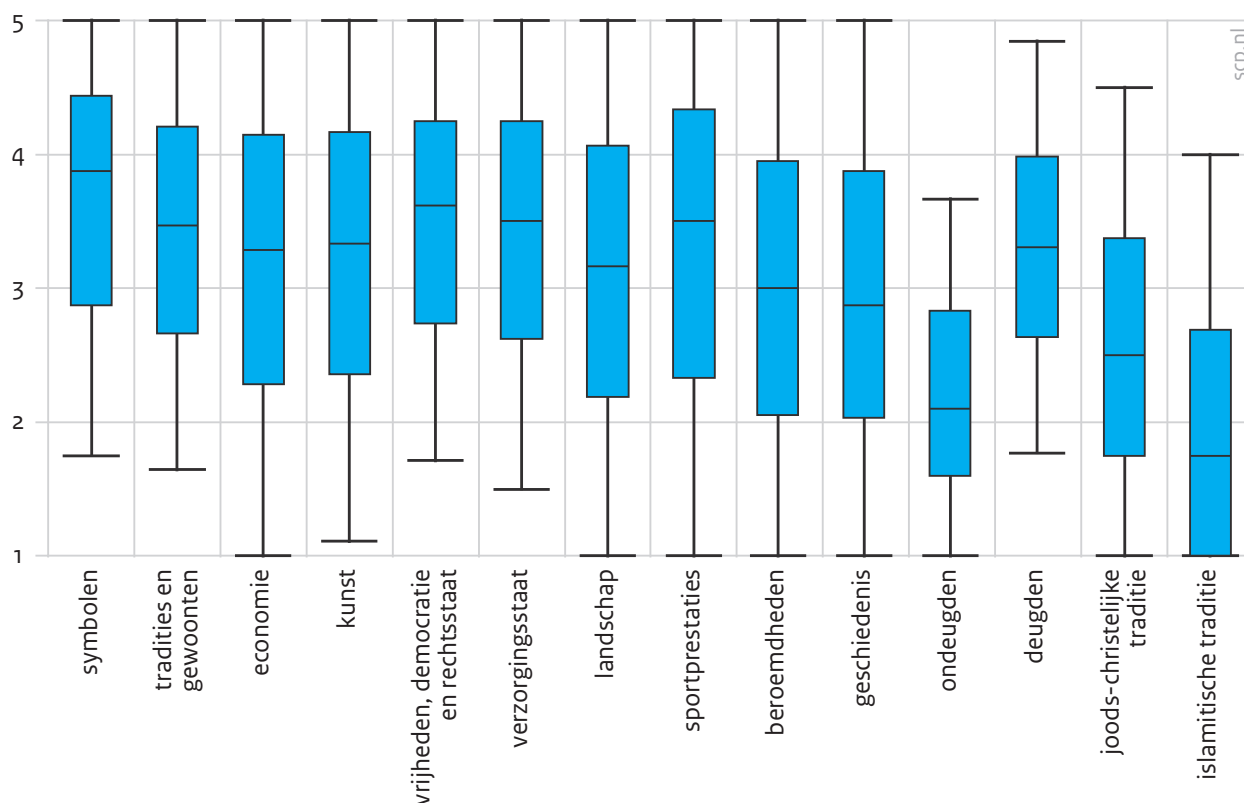
a De ordening zoals gepresenteerd in tabel 7.3 is aangehouden.

Bron: SCP, DAN’18

De spreiding in de scores op de ‘verbondenheid’-dimensies is groot. Figuur 7.2 is een boxplot van de scores op de veertien dimensies van verbondenheid. In vergelijking met de spreiding van de antwoorden op de ‘typerend’-dimensies is de spreiding groter op de ‘verbondenheid’-vraag (zie figuur 7.2, weergegeven door de verticale lijnen).

Figuur 7.2

Verdeling van de antwoorden op de ‘verbondenheid’-dimensies (Nederland als geheel, gewogen data)

Bron: SCP, DAN'18

Mensen in Nederland verschillen dus meer van elkaar in hun gevoelens van verbondenheid dan in wat volgens hen kenmerkend is voor Nederland. Zoals we eerder zagen, scoort de dimensie *symbolen* wederom het hoogst, gevolgd door de dimensies *vrijheden, democratie en rechtstaat* en *verzorgingsstaat*. De relatieve positie van *sportprestaties* is op de ‘verbondenheid’-dimensies hoger dan op de ‘typerend’-dimensies. De spreiding is evenwel groot. Zo vindt 25% van de respondenten dat unieke sportprestaties in sterke tot zeer sterke mate bijdragen aan hun gevoelens van verbondenheid met Nederland, 50% vindt dat sportprestaties in enige mate tot sterke mate bijdragen, en 25% vindt dat niet tot hoogstens in enige mate. De dimensie *islamitische traditie* scoort opnieuw het laagst; van alle dimensies die we hebben onderscheiden, draagt deze het minst bij aan gevoelens van verbondenheid met Nederland, hoewel ook hier de spreiding groot is. De analyses in hoofdstuk 8 suggereren dat deze grote spreiding te maken heeft met fundamenteel verschillende opvattingen van respondenten over de rol van religie (zowel joods-christelijk als islam). Zoals in hoofdstuk 8 toegelicht wordt, is religie voor een bepaalde groep mensen een bron van

verbondenheid met Nederland omdat deze groep hecht aan de vrijheid van religie (overigens zonder per se zelf gelovig te zijn).

7.6 Verschillen sociaal-demografische groepen in de aard en mate van verbondenheid met Nederland?

Net zoals we in paragraaf 7.4 voor de ‘typerend’-dimensies hebben gedaan, gaan we na in hoeverre er sprake is van verschillen tussen sociaal-demografische groepen wat betreft de aard en mate van hun verbondenheid met Nederland. We volgen eenzelfde aanpak als eerder (zie § 7.4). Om rekening te houden met verschillen in achtergrondkenmerken tussen de groepen controleren we voor deze effecten met behulp van een *lasso*-regressie. Omdat deze regressies controleren voor de achtergrondkenmerken van de respondenten, kunnen coëfficiënten geïnterpreteerd worden als geïsoleerde effecten: bijvoorbeeld de invloed van leeftijd op gevoelens van verbondenheid onafhankelijk van iemands geslacht, opleiding en woonplaats. De significante resultaten daarvan worden weergegeven in tabel 7.8. Deze kunnen wederom geïnterpreteerd worden op een vijfpuntsschaal en duiden het effect ten opzichte van de referentiecategorie.

Wederom is de verklaarde variantie (R-kwadraat) klein. Dat betekent dat de genoemde groepen slechts in beperkte mate de verschillen in de scores op de dimensies kunnen verklaren. Vrouwen denken iets meer aan *tradities en kunst* bij verbondenheid met Nederland. Voor ouderen dragen de dimensies *symbolen, tradities en gewoonten, economie, kunst, verzorgingsstaat, landschap en geschiedenis* meer bij aan gevoelens van verbondenheid dan voor andere leeftijdsgroepen. Verder zien we kleine verschillen naar opleidingsniveau en migrantenstatus. Voor hoogopgeleiden dragen de dimensies *beroemdheden* en *sportprestaties* minder bij aan gevoelens van verbondenheid. De gevonden effecten zijn wederom klein. Voor de dimensie *deugden* vinden we geen significante verschillen tussen groepen. Zodoende zijn er voor deze dimensie geen coëfficiënten gerapporteerd in tabel 7.8. Voor de andere dimensies geldt dat we tussen mensen in de stad en op het platteland geen significante verschillen zien. Hetzelfde geldt voor inkomensgroepen: ook die zijn niet onderscheidend als het gaat om wat (al dan niet) bijdraagt aan gevoelens van verbondenheid met Nederland.

Verschillen tussen sociaal-demografische groepen. Resultaten van lasso-regressies op 'verbondenheid'-dimensies (gewogen data)

	sym- bolen	tradi- ties en ge- woon- ten	eco- no- mie	kunst	vrij- heden, demo- cratie en recht- staat	ver- zorg- ings- staat	land- schap	sport- pres- taties	be- roemd- heden	ge- schie- denis	on- deug- den	deug- den	joods- chris- telijke tra- ditie	isla- mi- tische tra- ditie
vrouw ^{a,1}	0,19	0,07	0,34	0,06		0,14	0,18				0,16	-0,10	0,08	-0,13
≥ 65 jaar ²		0,08		0,14								-0,13		-0,17
Nederlandse achtergrond ³											0,16		0,08	
laagopgeleid ⁴		0,02	0,15	0,02			0,10			0,07	0,08			
hoogopgeleid ⁵	-0,10	-0,12		-0,09				-0,21		-0,22	-0,14			
werkend ⁶														
(on)gehuwd			-0,07				-0,09						-0,06	
samenwonend, met kind(eren)													-0,10	
CDA ⁸													0,03	0,07
D66														0,15
GroenLinks								-0,09						
PvdA							0,04							
ChristenUnie/SGP							0,10							
Partij voor de Dieren								-0,19						0,20
≥ 65 jaar ×		0,06	0,05			0,02	0,04							
laagopgeleid														
vrouw × ≥ 65 jaar				0,05										

Tabel 7.8
(Vervolg)

	sym- bolen	tradi- ties en ge- woon- ten	eco- no- mie	kunst	vrij- heden, demo- cratie en recht- staat	ver- zor- gings- staat	land- schap	sport- pres- taties	be- roemd- heden	ge- schie- denis	on- deug- den	deug- den	joods- chris- telijke tra- ditie	isla- mi- tische traditie
vrouw x				0,01										
middelbaar opgeleid					0,17						0,00		0,11	
≥ 65 jaar x hoogopgeleid									0,09					
45-64 jaar x laagopgeleid														
Nederlandse achtergrond x 45-64 jaar												-0,07		
constant	3,75	3,47	3,20	3,31	3,54	3,45	3,12	3,45	3,30	3,02	2,93	2,30	2,55	1,97
waarnemingen	4.806	4.780	4.717	4.735	4.658	4.675	3.872	3.755	4671	3.840	4.633	4.640	3.662	3.798
R-kwadraat (R ²)	0,03	0,03	0,10	0,03	0,00	0,01	0,05	0,03	0,00	0,03	0,03	0,05	0,05	0,05

a Referentiecategorieën: 1 = mannen, 2 = mensen jonger dan 65 jaar, 3 = mensen met een migratieachtergrond, 4 = middelbaar en hoogopgeleiden, 5 = laag- en middelbaar opgeleiden, 6 = pensioen/uitkeringsgerechtigden, studenten en niet-werkenden zonder uitkering, 7 = andere huishoudensamenstellingen, 8 = stemmers op andere partijen (dit geldt ook voor de andere politieke partijen die opgenomen zijn). Deviatiedummy's zijn gebruikt.

Bron: SCP, DAN'18

Voor elk van de groepen geldt dat waar er verschillen zijn, deze niet bijzonder groot zijn. Deze verschillen worden groter als we inzoomen op subgroepen, waarbij een aantal kenmerken samen geanalyseerd wordt, en als de groepen met de meest extreme gevoelens (zowel positief als negatief) naast elkaar gezet worden (zie de technische verantwoording op internet voor details). Net als bij wat mensen typerend voor Nederland vinden, onderzoeken we ook hier of er groepen tegenover elkaar staan bij de vraag wat mensen verbindt met Nederland. Tabel A.2 in bijlage A vat deze scores samen voor de ‘verbondenheid’-dimensies en spiegelt daarmee tabel A.1 die hetzelfde doet voor ‘typerend’. In lijn met de eerdere constatering dat de spreiding in de scores op de ‘verbondenheid’-dimensies in het algemeen groter is dan de spreiding op de ‘typerend’-dimensies, vinden we hier ook dat de verschillen in gemiddelde scores tussen de extreme groepen groter is bij ‘verbondenheid’ dan bij ‘typerend’. We vinden dat verschillen van 0,9 punt (op een schaal van 1 tot 5) tussen extreme groepen voor dezelfde dimensie geen uitzondering zijn. Het verschil tussen de extreme groepen is het grootst bij de dimensie *joods-christelijke traditie* (1,2 punt). Bij de hoogste score gaat het daarbij om laagopgeleide vrouwen van 65 jaar en ouder; de groep met de laagste score wordt gevormd door laagopgeleide mannen van 45-64 jaar uit niet/weinig stedelijk gebied. Laagopgeleiden zijn bij twaalf van de veertien dimensies onderdeel van een groep die het minst vaak aangeeft dat zo’n dimensie bijdraagt aan gevoelens van verbondenheid met Nederland.

De hiervoor weergegeven analyses suggereren dat de verschillen tussen groepen op basis van klassieke sociaal-demografische kenmerken relatief gering zijn. Hoewel de spreiding in antwoorden op wat Nederlanders verbindt groter is dan wat men typerend vindt (onder meer af te lezen aan de lengte van de lijnen die uit de zogeheten boxplot naar boven en naar beneden lopen; zie figuur 7.2), suggereren de analyses dat er ook wat betreft dat wat Nederlanders verbindt geen grote scheidslijnen (laat staan breuklijnen) lopen langs sociaal-demografische groepen. Dit impliceert dat de ordening van de veertien dimensies van wat men typerend vindt, dan wel verbindend, voor veel groepen min of meer gelijk is.

Als laatste stap in de analyse van groepsverschillen bekijken we wat de kans is dat individuen die tot een bepaalde groep behoren opvattingen hebben die lijken op wat 50% van de respondenten vindt. Dat doen we omdat in de maatschappelijke discussie over nationale identiteit en identificatie met Nederland vaak in algemene termen wordt gesproken. Het gaat niet zelden om algemene uitspraken dat bepaalde groepen (ouderen, jongeren, hoogopgeleiden, laagopgeleiden, hoog inkomen, laag inkomen, stedelingen, migranten) zich op verschillende (lees: andere) gronden met Nederland zouden identificeren. Wat die andere gronden zijn, wordt vaak niet gespecificeerd (of in termen van onze dimensies: er wordt dan geen specifieke dimensie genoemd, maar het blijft algemeen). Ook wie ‘we’ zijn bij het bepalen van het ijkpunt op basis waarvan de verschillen worden genoemd, blijft vaak onuitgesproken.

Het is onmogelijk om voor iedere Nederlander te achterhalen wat men met ‘anders’ bedoelt of om vast te stellen wie hij of zij in gedachten heeft als er gesproken wordt over ‘we’. Wel kunnen we analyseren welke respondent antwoorden geeft die precies in het midden liggen van wat alle andere respondenten antwoorden in de DAN-enquête, en hoe

de andere respondenten zich daartoe verhouden. Die antwoorden in het midden zijn in zekere zin doorsnee antwoorden, omdat de helft (-1) van de respondenten hoger scoort, en de andere helft (-1) lager scoort. Anders gezegd: als we de scores op elke dimensie ordenen van laag naar hoog, kunnen we het ijkpunt (de 'wij') construeren als de groep respondenten die zich rond het midden bevindt. Het ijkpunt dat mensen in hun hoofd hebben als ze anderen beoordelen als 'anders', is niet noodzakelijkerwijs gelijk aan de groep die lijkt op de doorsnee respondent zoals hier gedefinieerd, maar voor Nederland als geheel vinden we dit een geschikte methode.

We integreren alle veertien dimensies van verbondenheid in één afstandsmaat tot de doorsnee respondent. De methode die we daarvoor gebruiken, is de Mahalanobis-afstand (Beugelsdijk et al. 2018; Mahalanobis 1937). We kiezen voor de veertien 'verbondenheid'-dimensies (en niet de veertien 'typerend'-dimensies) omdat de spreiding bij verbondenheid zoals gezegd groter is. Het gebruik van deze Mahalanobis-afstandsmaat zorgt ervoor dat de veertien dimensies op een correcte manier met elkaar worden opgenomen in één afstand tot het ijkpunt, in dit geval de doorsnee respondent (gemeten als die respondent die antwoorden geeft die precies in het midden liggen van alle respondenten). De afstandsmaat meet dus hoe ver respondenten zich van de doorsnee respondent af bevinden: sommige respondenten bevinden zich op alle dimensies dicht bij de middelste respondent en krijgen een relatief lage Mahalanobis-afstand toebedeeld; anderen bevinden zich op sommige dimensies dicht bij de middelste observatie en op andere dimensies verder weg; hun Mahalanobis-afstand is matig tot hoog; en weer anderen bevinden zich op elke dimensie ver van de doorsnee respondent, waardoor hun afstandsmaat de hoogste is. Gebruikmakend van onze afstandsmaat ordenen we deze wederom van laag naar hoog. Individuen die zich dicht bij de doorsnee respondent bevinden scoren laag, terwijl individuen die ver afstaan van de doorsnee respondent hoog scoren. We nemen de middelste observatie als referentiepunt en verdelen de respondenten in deze twee groepen (laag versus hoog). Vervolgens analyseren we wat de kans is dat een respondent met bepaalde sociaal-demografische kenmerken tot de laag scorende groep behoort. Dat wil zeggen dat een respondent tot de 50% van de respondenten behoort die een score heeft die maar weinig afwijkt van de doorsnee respondent. Met verwijzing naar figuur 7.2 schatten we dus de kans dat iemand in de rechthoek valt van een bepaalde dimensie.⁷ De onvoorwaardelijke kans om tot deze groep (in de rechthoek te vallen) te behoren is 50%. Zoals in tabel B.1 in bijlage B in detail staat weergegeven, vinden we dat deze kansen niet fors afwijken van 50% zodra we kijken naar groepen. Met andere woorden: de kans dat iemand die ouder of jonger is, migrant of geen migrant is, of hoog- of laagopgeleid is, er opvattingen op na houdt die fors afwijken van wat 50% van de respondenten vindt is klein. Dit resultaat ondersteunt de centrale bevindingen in dit hoofdstuk.

7.7 Conclusies

In dit hoofdstuk zijn we nagegaan in hoeverre sociaal-demografische groepen in de Nederlandse samenleving verschillen als het gaat om beelden bij Nederland (wat men wel of niet *typerend* vindt voor Nederland) en gevoelens van verbondenheid (wat men in meer of mindere mate van belang acht voor het gevoel van *verbondenheid* met Nederland). Hierbij hebben we niet meer naar afzonderlijke items gekeken (zoals in hoofdstuk 5), maar naar onderliggende, latente dimensies. We zijn uitgekomen op veertien dimensies. Op basis van items die bij elkaar groeperen, hebben we de volgende labels aan deze dimensies gegeven: *symbolen, tradities en gewoonten, landschap, economie (waterbeheer genoemd in het geval van de ‘typerend’-items), vrijheden, kunst, geschiedenis, verzorgingsstaat, beroemdheden, sportprestaties, joods-christelijke traditie, islamitische traditie, deugden en ondeugden*. Het antwoordpatroon van de respondenten uit onze representatieve steekproef voor de 164 items is zodanig dat voor zowel ‘typerend’ als ‘verbondenheid’ deze veertien dimensies onderscheiden kunnen worden, met minimale verschillen tussen de items die ten grondslag liggen aan een dimensie. Deze veertien dimensies hebben we geanalyseerd voor verschillende sociaal-demografische groepen. Die groepen hebben we gedefinieerd aan de hand van klassieke sociaal-demografische kenmerken. Meer specifiek hebben we gekeken naar de relatie tussen de gemiddelde score op de veertien dimensies voor verschillende leeftijdsgroepen, man-vrouw, inkomensgroepen, opleidingsniveaus, mate van stedelijkheid, werkstatus (betaald werk, vrijwilligerswerk, enz.), migratiestatus (wel/geen migratieachtergrond) en stemgedrag (Tweede Kamerverkiezingen 2017).

We zien grote overeenkomsten in wat verschillende groepen burgers typerend vinden voor Nederland. Zowel jongeren als ouderen, hoog- als laagopgeleiden, mensen in de stad als op het platteland, armen als rijken, mensen met als mensen zonder migratieachtergrond vullen hun beeld over wat Nederland is op de eerste plaats in met symbolen en tradities, en daarna met aspecten die raken aan (economisch) waterbeheer en de kunsten. De rangorde van de overige dimensies blijft gelijk over alle groepen. Dit betekent dat het om een stabiele bevinding lijkt te gaan.

Net als bij de ‘typerend’-dimensies zien we voor ‘verbondenheid’ dat de rangorde van de dimensies gelijk is over de geanalyseerde groepen. Verder worden gevoelens van verbondenheid met Nederland, net als wat men typerend vindt voor Nederland, in eerste instantie gedragen door de dimensie *symbolen*. Ook de dimensies *vrijheden, democratie en rechtsstaat* en *verzorgingsstaat* zijn een bron van verbinding met Nederland. Deze laatstgenoemde dimensies zijn relatief gezien belangrijker voor gevoelens van verbondenheid dan dat ze het typerende beeld van Nederland bepalen. De spreiding in wat mensen *voelen* als het gaat om verbondenheid met Nederland is wel groter dan in wat mensen *vinden* over wat bij Nederland hoort.

De analyses in dit hoofdstuk suggereren dat er geen groepen zijn die op elk van de dimensies recht tegenover elkaar staan (bv. oud versus jong, of migrant versus niet migrant). Breuklijnen als zodanig lijken niet te bestaan. Dit laatste is opvallend gelet op het maatschappelijk debat waar met regelmaat de nadruk gelegd wordt op extreme posities van

mensen met en zonder migratieachtergrond. Met de algemene kanttekening dat de migranten die deelnemen aan het onderzoekspanel misschien niet in alle opzichten representatief zijn voor alle migranten in Nederland, zien we zulke spanningen in onze data niet terug.

In hoofdstuk 8 gaan we nader in op de aard van het debat over nationale identiteit. We maken wederom gebruik van de in dit hoofdstuk ontwikkelde dimensies, maar in plaats van een analyse van groepen verleggen we de analyse naar het individuele niveau. Terwijl dit hoofdstuk aangeeft dat de verschillen niet langs klassieke sociaal-demografische groepen lijken te lopen, onderzoekt hoofdstuk 8 op welk punt er dan wel tegenstellingen zijn zoals die het debat over nationale identiteit kenmerken.

Noten

- 1 De categorieën 6 en 7 zijn in deze analyses niet meegenomen. De analyses zijn dus alleen gebaseerd op de items die mensen kennen en waarover ze een mening hebben.
- 2 De categorie 6 is in deze analyses niet meegenomen. De analyses zijn dus gebaseerd op de items die mensen kennen en waarover ze een mening hebben.
- 3 Een test of onze analyses gevoelig zijn voor het weglaten van deze items in de factoranalyse geeft aan dat dit niet zo is: we vinden hetzelfde aantal dimensies, en dezelfde onderliggende structuur waarin de items in dimensies toe te delen zijn.
- 4 Dezelfde analyses zijn uitgevoerd op het I&O Research-panel. Deze bevestigen de structuur die gevonden wordt in het LISS-panel: dezelfde veertien dimensies worden als het optimale model voor beide typen vragen gevonden.
- 5 In de wetenschappelijke literatuur wordt een onderscheid gemaakt tussen maatschappelijke tegenstellingen, scheidslijnen en breukvlakken (Steur en Van Ravenzwaaij 2013). Een breukvlak bestaat uit drie elementen (Steur en Van Ravenzwaaij 2013: 6). Ten eerste gaat het om een sociaal-empirisch element, ofwel de vraag of er duidelijk aanwijsbare sociale groepen in de samenleving zijn. Denk aan mannen en vrouwen, ouderen en jongeren, stedelingen en mensen op het platteland of werkenden en niet-werkenden. Ten tweede gaat het om een normatief element, ofwel de vraag of er duidelijk te onderscheiden opvattingen en waardeoriëntaties tussen de groepen bestaan. Dit betekent dat de individuen binnen bepaalde groepen beschikken over dezelfde denkpatronen en opvattingen over de samenleving, en dat deze opvattingen te onderscheiden zijn van de beelden en opvattingen van individuen die zich in andere sociale groepen bevinden. Ten derde gaat het om een institutioneel element, ofwel de vraag of deze sociale groepen zich hebben georganiseerd in aparte maatschappelijke of politieke instituties. Als slechts één element aan de orde is, kunnen we spreken over een sociale tegenstelling. Zijn er twee elementen aan de orde, dan is sprake van een sociale scheidslijn. Dan gaat het bijvoorbeeld om jongeren die afwijkende opvattingen hebben ten opzichte van ouderen (over pensioenen, over de Europese Unie, of andere zaken). Als de drie genoemde elementen samenvallen, is er sprake van een breukvlak. Dan gaat het om duidelijk aanwijsbare groepen in de samenleving die afwijkende opvattingen hebben over een onderwerp in vergelijking met andere aanwijsbare groepen. Vaak hebben deze groepen zich ook georganiseerd.
- 6 De residuen zijn geclusterd voor groepen met hetzelfde geslacht, opleidingsniveau en leeftijdsgroep: de factoren die ook onderliggend zijn bij de weging van de respondenten. Dit doen we omdat we verwachten dat de respondenten die binnen een bepaalde groep vallen (gevormd door de combinatie van geslacht, opleidingsniveau en leeftijdsgroep) op elkaar lijken.
- 7 Laten we de eerste van de veertien dimensies nemen: *symbolen*. De rechthoek in figuur 7.2 geeft aan dat 50% van de respondenten een score heeft tussen 3,25 punten (de ondergrens van de rechthoek) en

4,38 (de bovengrens van de rechthoek). Anders gezegd: 25% van de respondenten heeft een afstand die lager is dan 3,25 punten en 25% van de respondenten heeft een afstand die groter is dan 4,38 punten. De figuur is zo geconstrueerd dat 50% van de respondenten in de rechthoek valt. De Mahalanobis-afstand integreert de afstand tot de doorsnee respondent (de horizontale lijn in de rechthoek) op alle veertien dimensies.

Literatuur

- Beugelsdijk, S., B. Ambos en P.C. Nell (2018). Conceptualizing and measuring distance in international business research: Recurring questions and best practice guidelines. In: *Journal of International Business Studies*, jg. 49, nr. 9, p. 1113-1137.
- Bovens, M., P. Dekker en W. Tiemeijer (2014). *Gescheiden Werelden. Een verkenning van de sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland. Sociaal Cultureel Rapport*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hobsbawm, E.J., en T. Ranger (eds.) (1983). *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jinek, E. (2017), <https://evajinek.kro-ncrv.nl/artikelen/er-is-meer-wat-ons-verbindt-dan-we-op-het-eerste-gezicht-zien>
- Mahalanobis, P.C. (1937). Normalization of statistical variates and the use of rectangular coordinates in the theory of sampling distributions. In: *Sankhya*, jg. 3, p. 35-40.
- Smith, A.D. (1991). *National identity*. Londen: Penguin.
- Steur, B. en A. van Ravenzwaaij (2013). Nieuwe scheidslijnen in de samenleving: een inleidende beschouwing. In: J. de Voogd, *Nieuwe scheidslijnen op de kaart* (p. 4-14). Den Haag: ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Vrooman, C., M. Gijsberts en J. Boelhouwer (2014). *Vershil in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wansbeek, T., en E. Meijer (2000). *Measurement Error and Latent Variables in Econometrics*. Amsterdam: North Holland.